

H.M. Kuitert (red.)

IN STUKKEN EN BROKKEN

godsdienst en levensbeschouwing in een
postmoderne tijd

met bijdragen van:

M.B. ter Borg
Ilse N. Bulhof
P.B. Cliteur
B. de Gaay Fortman
R. Kranenburg
H.M. Kuitert
J.F. Glastra van Loon
J.J.M. de Hart
J. Tennekes
H. de Wit

Ten Have / Baarn

© 1995 Uitgeverij Ten Have b.v., Baarn
Ontwerp omslag: Harm Meijer
Typografie: Studio Combo
Verspreiding in België: Uitgeverij Westland n.v., Schoten

ISBN 90 259 4639 9

Behoudens uitzondering door de Wet gesteld mag zonder schriftelijke toestemming van de rechthebbende(n) op het auteursrecht, c.q. de uitgeefster van deze uitgave, door de rechthebbende(n) gemachtigd namens hem (hen) op te treden, niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm of anderszins, hetgeen van toepassing is op de gehele of gedeeltelijke bewerking.

De uitgeefster is met uitsluiting van ieder ander gerechtigd door derden verschuldigde vergoedingen voor kopiëren als bedoeld in artikel 17 lid 2 Auteurswet 1912 en in het K.B. van 20 juni 1974 (Stb. 351) ex artikel 16b Auteurswet 1912 te innen en/of daartoe in en buiten rechte op te treden.

Inhoud

Woord vooraf	7
Ter inleiding: waar gaat dit boek over?	9
<i>H.M. Kuitert</i> Revitalisering van geloof en levensbeschouwing.	13
<i>R. Kranenburg</i> Revitalisering en de kerken.	23
<i>J.J.M. de Hart</i> Religie als menselijk project.	39
<i>J.F. Glastra van Loon</i> Traditionele godsdienstigheid en moderne religiositeit.	63
<i>J. Tennekes</i> De moeite waard?	79
<i>Ilse N. Bulhof</i> Het wijwater weg – hoe katholiek zijn in deze tijd?	97
<i>H.F. de Wit</i> Fundamentele menselijkheid en de vitaliteit van religie.	115
<i>M.B. ter Borg</i> Revitalisering?	133
<i>B. de Gaay Fortman</i> Religie en mensenrechten.	145
<i>P.B. Cliteur</i> Mag levensbeschouwing worden ingelijfd bij religie?	157
<i>M.B. ter Borg / H.M. Kuitert</i> Bij wijze van nawoord.	169
Personalialia	173
Aard en activiteiten van het NGC	175

Revitalisering?

M.B. TER BORG

Revitalisering van waarden en normen is niet noodzakelijk. We leven binnen een uiterst vitaal waarden- en normenstelsel. Onze tradities hebben in de moderne tijd niets aan kracht ingeboet. Van een versnippering van waarden en normen, waarover we vaak horen, is maar in beperkte mate sprake.

Revitalisering is niet noodzakelijk. Men kan evenwel, op goede gronden, een herijking van ons waarden- en normenstelsel wenselijk vinden. Maar een dergelijke operatie is geen sinecure.

Ongeveer twee eeuwen lang horen we nu al van tijd tot tijd dat de mensen nergens meer in geloven en aan normloosheid ten prooi zijn gevallen en dat het tijd wordt dat dat verandert. Het is vaak een beetje een depressief verhaal, maar het heeft ook zijn optimistische varianten, die inhouden dat het keerpunt nu bereikt is en dat de religie weer helemaal in de lift zit. Een andere variant, zeer populair in de eerste helft van de negentiende eeuw, was het ontwerpen van religies of levensbeschouwingen die precies bij de tijdgeest zouden passen.

Bij nadere beschouwing blijkt de klacht over het ongeloof en zijn optimistische variant telkens weer een al te menselijke ondergrond te hebben. Ze zijn meestal gemakkelijk te vertalen volgens een standaardformule. 'Niemand gelooft meer ergens in' kan je vertalen met: 'Het geloof waar ik wel bij voer is naar de verdommenis'. Voor de optimistische variant geldt grofweg iets analoogs. Het gepraat over revitalisering, de terugkeer van de goden enzovoort, valt te vertalen met: 'Er zijn wel degelijk nog kansen voor het geloof waar ik me senang bij voel'.¹

Het onbehagen in zijn beide varianten lijkt voort te komen uit de snelle sociale veranderingen, waarin onze samenleving wellicht al sinds de reformatie, maar toch in ieder geval sinds de Verlichting, gevangen zit.²

Mensen oriënteren zich in de wereld door middel van sociaal geconstrueerde waarden, normen, regels, betekenissen. Maar als de wereld

voortdurend in een snel tempo verandert, dan lopen ze met hun oriënteringsmiddelen voortdurend achter de feiten aan. Dat geeft onrust. Onrust kan positief worden ervaren als avontuur en uitdaging en zo ervaren zij het voor wie de veranderingen veranderingen ten goede zijn. Verhalen over uitdagingen horen we bijvoorbeeld nogal eens van succesvolle ondernemers en 'captains of industry'. Maar de onrust en het achter de feiten aanlopen kan ook negatief ervaren worden: nihilisme, decadentie: er zijn geen waarden meer. Zo ervaren zij het voor wie de zaken een foute wending nemen.

Ondertussen worden de veranderingen, waaraan we onderhevig zijn en die de onrust veroorzaken, opgevat als natuurverschijnselen. Als iets dat ons nu eenmaal overkomt. Het wordt niet gezien als iets dat het gevolg is van waarden, normen, regels, betekenissen die door de mensen zijn gemaakt. En hoewel deze veranderingen inderdaad hun eigen dynamiek hebben, loont het toch de moeite ze eens anders te bezien.

Voordat we gaan juichen over een op handen zijnde revitalisering van religie en levensbeschouwing, van waarden- en normbesef; voordat we het vingertje gaan heffen en de hele wereld waarschuwen, dat er een nieuw waarden- en normbesef nodig is (op het moment dat ik dit schrijf, wordt herdacht dat de Nazi's 50 jaar geleden zijn verslagen en ik hoor niet anders); voordat we weemoedig bij de pakken neer gaan zitten en treuren om verloren religies en waarden, zouden we de snelle en dramatische veranderingen waarin onze wereld en onze cultuur zich nu al twee eeuwen bevinden, eens op hun waarden- en normgehalte moeten bestuderen. We zouden eens na moeten gaan wat voor geloofsinhouden ten grondslag liggen aan deze veranderingen. We zouden zelfs moeten onderzoeken of deze geloofsinhouden wellicht religieus van aard zijn.³

Het gaat hier om basale vanzelfsprekendheden. Ze zijn zo vanzelfsprekend, dat we ons er niet van bewust zijn.⁴ Het gaat hier om de clichés die ons bestaan sturen en die ik hier basiswaarden en -normen noem.⁵ Hoe deze basiswaarden en -normen te onderzoeken en te herkennen? Dat is niet gemakkelijk omdat de houding die bij zo'n onderzoek hoort, de houding is van het *enfant terrible*, of van het kleine kind, in de periode dat hij bij alles vraagt 'waarom'? Het is vragen naar dingen waar je niet naar vraagt. Ernaar vragen geldt als dom, of als pijnlijk. Wanneer een klein kind de ene waarom-vraag na de andere stelt, dan komt er een punt dat de oudere zegt 'omdat dat nu eenmaal zo is'. Hij kan dat zeggen uit gemakzucht. Hij kan het ook zeggen omdat hij het niet weet, of omdat hij juist wél weet, dat er hierachter geen waarom meer ligt en dat de uiterste verklaringgrond bereikt is. Wan-

neer het over waarden en normen gaat, kan het zijn dat de laatste rechtvaardigingsgrond bereikt is: de basiswaarden en -normen. Dit bewustzijn is niet altijd aangenaam. De vragen kunnen irriterend zijn en woede-uitbarstingen tot gevolg hebben.⁶ Ik zal een aantal van deze vreselijke vragen stellen, in de hoop zo enkele basiswaarden en -normen van de moderne cultuur op het spoor te komen:

- waarom moeten we een mens in nood helpen, en waarom moet dat zelfs gebeuren bij mensen van een ander ras?
- waarom mogen we niet zeggen dat andere rassen minderwaardig zijn?
- waarom moeten we produkten verbeteren, zelfs als zij heel redelijk voldoen?
- waarom moeten we streven naar een verhoging van de arbeidsproductiviteit?
- waarom zeggen we dat we streven naar volledige werkgelegenheid, hoewel het op gespannen voet staat met het streven naar verhoging van de arbeidsproductiviteit?
- waarom moet de gezondheidszorg voor iedereen gelijkelijk toegankelijk zijn?
- waarom moeten vrouwen een gelijke positie op de arbeidsmarkt hebben als mannen?

Zo zouden we nog wel door kunnen gaan. Het zijn nogal ongelijksoortige vragen, maar ze refereren allen aan basiswaarden en -normen. Ze kunnen ten dele nog teruggevoerd worden op iets basaler regels, zoals Kants categorische imperatief en de trits *vrijheid, gelijkheid, broederschap*. Aan sommige liggen wellicht ook utilitaristische noties ten grondslag. Sommige, zoals de vragen waarbij arbeid in het geding is, zijn terug te voeren op onze protestantse erfenis. Daar komt de notie bij dat de mens zijn lot in eigen hand moet nemen en dat hij zijn bestaan moet zien te verbeteren (ook dat is een waarde met een joods-christelijke achtergrond).⁷

Van belang is dat we beseffen dat het hier om waarden en normen gaat, en niet om onwrikbare gegevenheden. Bij iedere vraag zijn culturen te verzinnen waarin men zou antwoorden: 'Dat moet nu juist niet!'

Het gaat hier om basiswaarden en -normen waarin men gelooft en waarover zeker in de Nederlandse samenleving en ten dele ook in de westerse wereld een hoge mate van consensus bestaat. Bovendien zijn het normen die het handelen van mensen bepalen. Onze maatschappij is er door gevormd, onze toekomst is er door getekend. Ze vallen niet op, omdat er zelden discussie over is. Zij zijn voor ons vanzelf-

sprekend. Ze vormen de basis, op grond waarvan we beslissen wat er moet gebeuren. Ze verschijnen niet op de politieke agenda, ze bepalen, zonder dat men er vraagt tekenen bij zet, de politieke agenda.⁸ Tegen gestelde meningen bereiken vaak op geen enkele wijze de besluitvorming. Dit geldt bijvoorbeeld voor het idee dat economische groei slecht zou zijn voor het milieu of dat er nu wel voldoende welvaart is gegeneerd. Dit soort geluiden wordt buiten de agenda gehouden. Wie met dit soort waarden en normen komt, wordt gestigmatiseerd, bijvoorbeeld als 'geitenwollen sokken drager'. Het gemeenschappelijk beledigen van dit soort figuren versterkt het gevoel van eenheid onder de besluitvormers, dwars door hun tegenstellingen over allerlei praktische kwesties heen.

Deze basisregels worden ondersteund door mythen. Soms gaat het hier om fictie, die altijd zijn morele standpuntbepaling kent. Daarnaast is er in toenemende mate non-fictie.⁹ De succesvollen, vooral geleerden, kunstenaars en 'captains of industry', krijgen een veelheid van biografieën waarin de juistheid van de basiswaarden impliciet wordt onderstreept en dus ondersteund. Deze zijn er in alle maten en soorten, van meerdelige, door een Universiteits Pers uitgegeven standaardwerken, tot pulpfilms. Dat is een van de manieren waarop in de moderne samenleving het grote verhaal levend wordt gehouden.

De bewering van zogenaamde postmoderne filosofen, die van mening zijn dat deze 'grote verhalen' zijn verdwenen, berust op een ernstige vorm van bijziendheid. Het maatschappelijk handelen in de westerse wereld is in hoge mate gebaseerd op specifiek westerse basiswaarden en -normen.

Nu zou niemand mij geloven als ik staande zou houden dat er helemaal niets aan de hand zou zijn waar het gaat om het westerse waarden- en normenstelsel. Wanneer er, zoals ik beweer in de openingzinnen van dit artikel, al tweehonderd jaar gepraat wordt over veranderingen in ons waarden- en normenstelsel, dan kan het haast niet anders of er is iets aan de hand.

Waar ik me in dit betoog tegen verzet, is tegen de misvatting dat ons gedrag niet of in afnemende mate geleid zou zijn door waarden en normen.

Dit duidt om te beginnen op onbegrip van de processen die aan het menselijk handelen ten grondslag liggen. Menselijk gedrag is per definitie regelgeleid (waarmee uiteraard niet gezegd is dat het uitsluitend regelgeleid is). Het is ingebed in een traditie.

Het ontkennen ervan is een vorm van reïficatie in marxistische zin: menselijke producten (in casu regels en waarden) worden als natuurverschijnselen beschouwd.¹⁰ Het vanzelfsprekende wordt het onontkoombare.

Daarmee is niet gezegd dat deze waarden en normen zich niet in een hevig veranderingsproces zouden bevinden. Mij dunkt dat we in de moderne tijd een ingrijpendere en snellere evolutie hebben meegeemaakt dan ooit te voren in een samenleving. Maar van een 'Umwertung aller Werte', zoals Nietzsche die graag zag, is vooralsnog geen sprake. Er is geen breuk in de waarden en normen; er is niet plotseling iets anders. Er is een evolutie die al in de twaalfde eeuw is begonnen, en die steeds sneller gaat. Deze verandering wordt op zijn minst door drie processen gekenmerkt: secularisering, rationalisering en pluralisering.

Verbinnenwereldlijking

Het eerste deelproces waar ik hier aan denk, is wat ik wel eens secularisering genoemd heb, maar wat ik ook, om misverstanden te voorkomen, zou kunnen aanduiden met de draconische term *verbinnenwereldlijking*. Het is een proces dat vooral in de godsdienstsociologie is bestudeerd. Weber laat zien dat de zingeving in de moderne tijd steeds meer binnenwereldlijk is geworden en dat deze neiging samenhangt met de binnenwereldlijke tendens die altijd al in de religie aanwezig was. Hij heeft dit geanalyseerd met het oog op de geest van het kapitalisme. Vreemd is daarbij dat hij het atheïstische workaholicisme, dat uiteindelijk uit het joods-christelijke binnenwereldlijke ascetisme voortkomt, niet beschouwt als een vorm van zingeving, maar uitsluitend als een noodlot, dat we nu eenmaal te dragen hebben. De graagte waarmee de mensen geloven dat ze in hun werkomgeving onmisbaar zijn, alsook het feit dat werkloos worden in onze samenleving geldt als een van de grootste rampen die een mens kan overkomen, duidt op iets anders. In onze samenleving werken we, althans als individu, niet om te overleven. Er bestaat een vangnet dat voorkomt dat we omkomen van honger en kou. We leven, althans als individuen, voor een deel om te werken, en niet andersom. Werken maakt dus, ten dele, de zin van ons leven uit. Dit is binnenwereldlijke zingeving. Het is ten dele een manier, waarop we de zinvraag beantwoorden.

Maar er zijn andere manieren waarop we de zinvraag binnenwereldlijk beantwoorden. Weber laat zien hoe we door het proces van verbinnenwereldlijking, het zicht op de hemel zijn kwijt geraakt. De hemel is voor ons geen reëel perspectief meer. Dat betekent dat we alle zin van het leven, en daarmee alle compensaties die de hemel ons kan bieden, nu in dit leven, en met name hier en nu, moeten zien te halen. Door de binnenwereldlijke oriëntatie is het idee dat de wereld

een tranendal is, vervangen door de norm dat de wereld een paradijs moet zijn. Ook dit is binnenwereldlijke zingeving. Het is een vorm van zingeving, die niet als hedonisme kan worden gekenschetst, omdat hij aansluit op die van het arbeidsethos. Een van de dingen waarvoor wij werken, is de paradijselijkheid van het hier en nu te vergroten. Bij een binnenwereldlijk perspectief kunnen we dat God niet vragen, want die is er niet meer. Het is slechts de mens die dit kan doen. Verbinnenwereldlijkste zingeving, wat een woord, heeft zo om te beginnen al een drietal aspecten: het werken is zinvol, het genieten van de vruchten van die arbeid is zinvol en het optimaliseren daarvan is zinvol. Het zijn allemaal doelen op zich. Het gaat hier om vormen van zingeving die we iedere dag bevestigd vinden, waar we ook kijken. Het is zo vanzelfsprekend, dat het moeilijk is ons te realiseren dat het hier om moderne zingeving gaat.

Rationalisering en verwetenschappelijking

Een tweede deelaspect van het moderniseringsproces, dat ik hier kort wil aanstippen, is dat van de rationalisering en de verwetenschappelijking. Wetenschap en rationaliteit zijn het middel bij uitstek geworden waarmee we de paradijselijkheid nastreven. Reflectie op waar we mee bezig zijn is in laatste instantie altijd een wetenschappelijke of een rationele reflectie.

Voor een deel is wetenschap meer dan een middel. Het is een waarde op zichzelf geworden. Het zoveel mogelijk weten met een minimum aan onzekerheid is een vervulling. Het maakt de zin van ons leven uit. Voor sommigen is het het enige zinvolle, dat de westerse beschaving de mensheid tot nu toe gegeven heeft.

Gefascineerd en met ontzag vervuld vernemen we wat voor bedragen er worden neergeteld om een kleinigheid te weten te komen. Denk aan de nieuwe deeltjesversneller of aan de ruimtetelescoop. De mens die zijn leefmilieu dankzij zijn vernuft kan ontstijgen, dat is iets dat velen sinds Neil Armstrongs eerste voet op de maan, enigszins met het bestaan verzoent.

Pluralisering

De rationaliteit als doelrationaliteit (weer een term van Weber) of functionele rationaliteit is van groot belang bij het derde en laatste deelproces, dat ik hier kort wil aanstippen: het proces van pluralisering. Het gaat hier niet in de eerste plaats om een strijd der goden, zoals

Weber die in het voetspoor van Nietzsche voorzag en wenste. Het gaat hier om het tolerant langs en door elkaar heen lopen van waarden- en normenclusters. Iedereen heeft zo zijn levenbeschouwelijke gezichtspunten (of niet) en gelooft in van alles en nog wat in een sfeer van vrijheid blijheid, leven en laten leven. Het zijn verschillende waarden en normen, die gebouwd worden op de basiswaarden en -normen, die iedereen aanhangt. Het is een inwisselbaar extra, dat het leven kleur geeft en de sleur draaglijk maakt. Het kan grote invloed hebben (of lijken te hebben) op het persoonlijk leven. De invloed op het macro-niveau is vooralsnog beperkt.

De oorzaak van de pluralisering is niet zozeer gelegen in een proces van differentiatie, zoals Durkheim lijkt te menen, maar eerder in wat Anthony Giddens *disembedding*¹¹ noemt. Een veelheid van plaatselijke tradities treedt uit zijn vaste bedding en verspreid zich over het land, aangevuld met nieuwe tradities.

De pluralisering vloeit voort uit een proces van schaalvergroting op mondiale schaal. Dat betekent dat er een samenlevingsvorm is, niet alleen op nationaal, maar ook op mondiaal niveau. Deze samenlevingsvorm kan alleen maar bestaan als er gemeenschappelijke waarden en normen en een gemeenschappelijke, zij het beperkte, zingeving bestaat. Alleen zo kunnen immers de diverse onderdelen van deze gemeenschap op elkaar worden afgestemd. Deze gemeenschappelijkheid vinden we in de functionele rationaliteit. Het fraaie van de functionele rationaliteit is dat ze een open einde heeft. Waarvoor het functioneel is, is niet primair met deze vorm van rationaliteit gegeven. Het is dus een vorm van rationaliteit die, dankzij zijn schijnbare waarden-neutraliteit, door iedereen kan worden geadopteerd.

Dat gebeurt ook. Daarbij wordt de rationaliteit, zoals we hebben gezien, een doel op zichzelf. Bovendien is de waarden-neutraliteit ervan betrekkelijk. Functionele rationaliteit verwoest enerzijds allerlei lokale tradities, wanneer deze niet gemakkelijk op de functionele rationaliteit zijn aan te sluiten. Anderzijds krijgen we met het functioneel-rationeel handelen vaak op sluipende wijze, zonder dat we het door hebben, stukjes vreemde traditie meegeleverd. In het Westen bijvoorbeeld, krijgen we, of we het willen of niet, met het consumeren van Japanse producten, ook een deel van het Japanse schoonheidsideaal, zoals dat in het design van high tech apparaten en automobielen tot uiting komt, meegeleverd. De Japanners krijgen op hun beurt meer westers individualisme meegeleverd dan op de langere duur goed lijkt voor hun concurrentiepositie.

De pluralisering van de zingeving is onmiskenbaar, maar kan alleen bestaan op een basis van een gemeenschappelijk waardepatroon,

waarvan de doelrationaliteit de kern vormt en waarvan in het Westen ook een aantal traditionele waarden deel uitmaken, zoals hierboven beschreven.

Behalve de drie processen, die ik hier extra heb uitgelicht, is er nog een aantal (deel)processen, waarvoor hetzelfde geldt. Bijvoorbeeld het proces van *individualisering*. Ook hier hebben we te maken met een proces, dat gemakkelijk is terug te voeren op het Nieuwe Testament. Bovendien is het ook weer een proces dat erg totaal lijkt, maar het niet is. Men kan in de huidige samenleving slechts individu zijn, als men zich aan een zeer groot aantal maatschappelijke regels confirmeert.

Iets dergelijks is aan de hand waar het gaat om het verdwijnen van tradities. Niet *de* traditie verdwijnt, bepaalde subtradities worden vervangen door anderen. In de nieuwe tradities is het niet langer gebruikelijk de traditie zelve als legitimeringsgrond aan te voeren. Ook dat is een oude, misschien wel tot Socrates terug te voeren traditie.

Pluralisering en individualisering breiden zich uit, en dat zorgt voor een vertekend beeld van de moderne cultuur. Men ziet verbrokkeling, toenemende anomie, vrijblijvendheid, onverschilligheid: er is geen inspirerende traditie meer; de grote verhalen zijn verdwenen. Er is een legitimitateiscrisis. Dit zou de postmoderne conditie zijn.

Waar komt dit vertekende beeld van de postmoderne conditie vandaan? Waarom ziet men vooral de verbrokkeling en niet de massieve bodem waarop dit berust.¹² Het lijkt in de hand gewerkt door een aantal factoren.

De eerste daarvan heb ik al genoemd: het vanzelfsprekende valt niet op, het bijzondere wel.¹³ Dit heeft allerlei varianten, bijvoorbeeld in de nieuwsvoorziening. Men gaat daar voorbij aan wat er goed gaat en meldt alleen wat er fout gaat.

Ten tweede analyseert men de moderne situatie met categorieën, die uit de negentiende eeuw stammen. De modernisering, toen nog in een pril stadium, werd opgevat als een massief proces dat over de traditionele samenleving heen rolde. Dat dit proces aanleiding kon geven tot pluralisering, werd toen lang niet altijd gezien.¹⁴

Als men het heeft over de postmoderne conditie dan hanteert men dit soort verouderde categorieën en komt tot absurde misverstanden. Men maakt zich de verkeerde zorgen.

Het is alsof je je zorgen maakt over de voedselvoorziening als je die inefficiënte sportvissers aan het werk ziet. Zo kun je je ook zorgen maken over het gebrek aan gemeenschappelijke waarden bij de burgers van de eenentwintigste eeuw, terwijl die waarden zo vanzelfsprekend zijn geworden en zozeer zijn geïnternaliseerd, dat ze uit de discussie konden verdwijnen.

Een derde oorzaak is dat cultuuronderzoekers altijd uit zijn op het ontdekken van verschillen. De hele statistiek is bijvoorbeeld gebaseerd op onderscheidingen tussen variabelen. Als deze verschillen zich niet voordoen, kan men ook geen correlaties waarnemen.

De veranderingsprocessen, die ik hier heb beschreven, staan niet op zichzelf. Ze hangen samen met andere processen: het proces van schaalvergroting, dat nu wereldomvattend is, en globalisering; het proces van arbeidsverdeling, wereldwijd; het proces van technologische vernieuwing. Het is een veelvormig proces, dat modernisering genoemd wordt. Het is een proces met een eigen dynamiek, maar toch is het niet een waarden-neutraal proces. Het is een proces dat sterk beïnvloed wordt door waarden die diep verankerd zitten in de westerse cultuur. Een aantal ervan is afkomstig van het christendom, al of niet door de Verlichting bemiddeld. Het idee dat de mens verantwoordelijk is voor zijn eigen lot; het idee dat de mens geroepen is zijn omgeving verregaand te verbeteren.

Deze waarden zijn gewild, omdat ze mensen perspectieven en voordelen bieden. Zij hebben geleid tot wat historisch gezien een wonder is. We leven in een wereld van groeiende overvloed, ondanks een groeiende bevolking, we mogen er een eigen mening op na houden en we hebben een duidelijk beeld van wat er verder allemaal nog gedaan moet worden.

Nu is het zonneklaar dat het huidige waarden- en normensysteem zijn negatieve gevolgen heeft. Ieder waarden- en normensysteem is mensenwerk, en zit dus vol contradicties en andere tekortkomingen. Maar ieder waarden- en normensysteem heeft ook zijn mechanismen om deze tekortkomingen weg te werken, onzichtbaar te maken, op een afstand te houden.

Het hedendaagse, overheersende waarden- en normenstelsel is niet alleen zeer gewild, het wordt daarbij ook nog op een moderne manier in stand gehouden.

Waarden en normen worden levend gehouden in interacties van mensen met elkaar. Een van de functies van gesprekken, hoe oppervlakkig ook, is het bevestigen en herbevestigen van waarden en normen. Met een toenemende individualisering gebeurt dit steeds minder in face-to-face contacten en relatief steeds meer in televisieprogramma's. Praatshows en soapseries zijn voor mensen de bevestigers en versterkers van waarden- en normenstelsels geworden. Deze media werken vooral commercieel, en hebben de neiging de mensen aan zich te binden in de waarden en normen die ze aanbieden. Het hedendaagse waarden- en normenstelsel versterkt zo in toenemende mate zichzelf.

Men spreekt vaak over de revitalisering van waarden en normen, alsof het iets is dat nodig is en dat even tot stand gebracht kan worden. Dit berust op misverstanden.

Revitalisering is ten eerste niet noodzakelijk, het is hooguit, vanuit een bepaalde waardenconstellatie, wenselijk. Het gaat daarbij om bepaalde waarden en normen die onder de huidige waarden- en normenlawine te weinig invloed hebben, en niet om het opvullen van een vacuüm. We leven onder een vitaal stelsel van waarden en normen. 'Revitalisering' in het algemeen is dan ook niet echt een gelukkige term. Je zou beter van waardenverandering kunnen spreken. Nu is er ook al sinds mensenheugenis sprake van waardenverandering. In de jaren zestig en zeventig vond iedereen dat de waarden moesten veranderen in progressieve richting, nu moet het van veel politici en moralisten in een meer conservatieve richting. Ach, ook dit zullen wensen blijven. Waardenverandering is een uiterst langzaam proces, dat maar zeer ten dele te beheersen is.

Noten

- 1 Borg, M.B. ter., *Nihilisme en de Franse sociologische traditie*, Deventer, Van Loghum Slaterus, 1982.
- 2 Dit is een stelling die teruggaat op Durkheim, E., *De la Division du travail social* (1983) en *Le suicide* (1897), beide in ettelijke edities in vele talen.
- 3 Cliteur geeft elders in deze bundel aan dat hij van een dergelijke gedachte gruwet.
- 4 Heidegger, M., 'Wat ontisch en het dichtste bij is, is ontologisch het verste weg', in: *Sein und Zeit*, Tübingen Niemeyer, 1972 (8), p. 15. Wat ik hier doe is, technisch gesproken, de vanzelfsprekend lijkende vooronderstellingen van ons bestaan op een historische wijze bestuderen.
- 5 Het gaat hier om een gelegenheidsterm, die is afgeleid van het begrip 'basis-regel' van Cicourel en Garfinkel. Voor een meer uitgebreide behandeling door mij zie: Borg, M.B. ter., *Een uitgewaaierde eeuwigheid*, Baarn, Ten Have, 1991, p. 53.
- 6 Garfinkel liet zijn studenten dit soort vragen stellen, om aldus de basisregels van bepaalde samenlevingsverbanden op het spoor te komen. Dit had vaak ontwrichtende gevolgen. Overigens concentreerde hij zich hierbij op het micro-niveau: kleinschalige samenlevingsverbanden. Maar je kunt je ook op het macro-niveau begeven. Dat doen we hier.
- 7 Weber, M., bijvoorbeeld in: 'Die Wirtschaftsethik der Weltreligionen', in: *Gesammelte Aufsätze zur Religionssoziologie I*, Tübingen, J.C.B. Mohr (Paul Siebeck), 1920, p. 237 v.
- 8 Ik ga hier uit van een moderne opvatting over macht, waarbij de machtsverhoudingen zijn gesteld in de maatschappelijke structuren en dus geen kwestie meer zijn van beslissingen. De machtsverhoudingen worden als vanzelfsprekend gecontinueerd. Zie bijvoorbeeld Clegg, St.R., *Frameworks of Power*, Londen, Sage, 1989, p. 149 v.
- 9 Elders heb ik laten zien welke fictie en non-fictie de vanzelfsprekendheden van het politieke bestel ondersteunen (Borg, M.B. ter., 'Publieke religie in Neder-

land', in: Schreuder, O., en Snippenburg, L. van., red., *Religie in de Nederlandse samenleving, De vergeten factor*, Baarn, Ambo, 1990.)

- 10 Zie Berger, P.L. en Luckmann, T., *The Social Construction of Reality*, New York, Doubleday, 1967, p. 89.
- 11 Giddens, A., *The Consequences of Modernity*, Cambridge, Polity Press, 1990, p. 21.
- 12 Dit geldt niet voor iedereen. Er zijn ook tal van cultuur-pessimistische auteurs die nu juist de toenemende univormiteit hekelen.
- 13 Zie eindnoot 4.
- 14 Bij de klassieke auteurs zoals Hegel en Comte wordt de pluraliteit als een probleem gezien; bij Nietzsche en Weber wordt de pluraliteit in die mate geproblematiseerd, dat men meent dat er strijd uit voort komt. Durkheim heeft, mijns inziens, van alle klassieke sociologische auteurs de bestaanbaarheid van het pluralisme het meest realistisch ingeschat, al onderschat ook hij de enorme hoeveelheid gemeenschappelijke waarden en normen, die er (noodzakelijkerwijs) aan ten grondslag liggen.